

ลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค:

จากพระราชพิธีสู่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ*

Lilit on the Royal Kathin Land and Water Processions:
From a Royal Ceremony to a Eulogy for King

ธานีรัตน์ จตุทะศรี**

Thaneerat Jatuthasri

บทคัดย่อ

บทความนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์วรรณคดีเรื่องลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ผลการศึกษาพบว่า การนำเสนอภาพการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราในลิลิตเรื่องนี้มีสารสนเทศต่าง ๆ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาใช้ในการพรรณนาอย่างมีวรรณศิลป์ เพื่อสรรเสริญพระเกียรติคุณอันยิ่งใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระมหากษัตริย์ผู้ทรงหลอมรวมความเป็นธรรมราชา พญาจักรพรรดิราช และพระโพธิสัตว์ ไว้รวมกันทำให้ลิลิตเรื่องนี้เป็น “วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” อย่างสมบูรณ์

* บทความวิจัยนี้ปรับปรุงจากบทความที่นำเสนอในงาน “ฉลองจารึกวัดโพธิ์มรดกความทรงจำแห่งโลก 2554” เมื่อวันที่ 29 ธันวาคม 2554

** อาจารย์ประจำภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

Abstract

This paper aims to examine *Lilit on the Royal Kathin Land and Water Processions* by the Supreme Patriarch H.R.H. Prince Paramanujitajinorasa as a eulogy for king. The study reveals that this text combines various conceptions of kingship to present and describe the royal *kathin* processions of King Rama III. As a grand eulogy, the text artistically depicts and glorifies King Rama III as a Dharmaraja, a Cakravartin as well as a Bodhisattva.

บทนำ

การเสด็จพระราชดำเนินของพระมหากษัตริย์โดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารค (ทางบก) และชลมารค (ทางน้ำ) เป็นราชประเพณีสำคัญของไทยที่ถือปฏิบัติและได้รับการสืบทอดมาตั้งแต่โบราณจวบจนถึงกรุงรัตนโกสินทร์ กระบวนพยุหยาตราอาจจัดขึ้นในคราวเสด็จพระราชดำเนินส่วนพระองค์ หรือในคราวเสด็จพระราชดำเนินไปในการพระราชพิธีหรือโอกาสสำคัญของบ้านเมือง เช่น เสด็จพระราชดำเนินไปในการศึก เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการรอยพระพุทธบาท เสด็จพระราชดำเนินเสียบพระนครในพระราชพิธีบรมราชาภิเษก และเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐิน

การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตรานี้เป็นพระราชพิธีที่มีความสำคัญต่อบ้านเมืองและสถาบันพระมหากษัตริย์ ด้วยแสดงให้เห็นแสนยานุภาพของกองทัพและราชอาณาจักร ความยิ่งใหญ่รุ่งเรืองของราชสำนัก และพระบุญญาธิการมีของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้แบบแผนการจัดกระบวนพยุหยาตรายังถือเป็นการมีของพระมหากษัตริย์ นอกจากนี้แบบแผนการจัดกระบวนพยุหยาตรายังถือเป็นการแสดงความรู้และมรดกภูมิปัญญาของชาติที่สำคัญและมีคุณค่ายิ่ง ดังจะเห็นว่ามีกรบันทึกและถ่ายทอดองค์ความรู้นี้มาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น การเขียนภาพรั้วกระบวนพยุหยาตราสถลมารคบนผนังอุโบสถวัดยมในสมัยอยุธยา ซึ่งต่อมาผู้คัดจำลองภาพเขียนนี้ลงในสมุดภาพ (กองแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร, 2531: 115) การจดบันทึกรายละเอียดกระบวนพยุหยาตราเพชรพวงในรัชกาลสมเด็จพระ

นารายณ์มหาราชลงในสมุดไทย¹ (ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร์, 2531: 4) หรือการเขียนภาพพร้อมจารึกข้อความแสดงรายละเอียดวัฏกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราสถลมารคระดับที่พระระเบียบรอบพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลที่ 3 (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2544: 291-299)

นอกจากแบบแผนกระบวนพยุหยาตราจะได้รับการบันทึกผ่านภาพวาดเอกสาร และการจารึกประดับผนังวัดแล้ว ยังมีกรบันทึกและถ่ายทอดผ่านรูปแบบวรรณคดีด้วย เช่น วรรณคดีเรื่องลิลิตกระบวนพยุหยาตราเพชรพวง ของเจ้าพระยาพระคลัง (หน) และ ลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

เรื่องลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารคพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสนี้ นับถือกันว่าเป็นวรรณคดีเอกของไทยเรื่องหนึ่งที่พรรณนาแบบแผนการจัดกระบวนพยุหยาตราในสมัยรัชกาลที่ 3 ไว้อย่างชัดเจนครบถ้วนทั้งสถลมารคและชลมารค และมีลีลาการพรรณนาที่ไพเราะงดงาม ความดีเด่นของลิลิตเรื่องนี้มีงานวิจัยหลายชิ้นได้ศึกษาไว้ เช่น วิทยานิพนธ์ของนิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิต (2523) ศึกษาและอธิบายความดีเด่นของลิลิตเรื่องนี้ในด้านการบันทึกภาพแบบแผนวัฏกระบวนพยุหยาตราและด้านศิลปะการแต่งที่งดงามหรือบทความวิจัยของสุภาณี พัดทอง (2551) ได้ศึกษาและอธิบายคุณค่าของวรรณคดีเรื่องนี้ในด้านเนื้อหาและวรรณศิลป์ รวมทั้งอธิบายว่าความยิ่งใหญ่ของกระบวนพยุหยาตราที่พรรณนาในลิลิตนี้ได้แสดงให้เห็นความเป็นสมมติเทพและความมีบุญญาธิการของพระมหากษัตริย์

¹ รายละเอียดของกระบวนพยุหยาตราเพชรพวงดังกล่าวอยู่ในหนังสือสมุดไทยซึ่งบันทึกขึ้นใหม่ในรัชสมัยสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช โดยระบุว่าคัดมาจากฉบับเดิมซึ่งเขียนขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช (ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนทร์, 2531: 4)

จากการศึกษาลิลิตเรื่องนี้ควบคู่กับงานวิจัยต่างๆ ที่เกี่ยวข้องทำให้ผู้วิจัยเห็นว่า มิติหนึ่งที่น่าสนใจของวรรณคดีเรื่องนี้ซึ่งยังไม่มีการศึกษาวิจัยอย่างลึกซึ้งคือ มิติความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ จากการพิจารณาในเบื้องต้น ผู้วิจัยพบว่าการนำเสนอภาพพระบรมพุทฺพหยาตราในลิลิตเรื่องนี้ไม่เพียงแต่แสดงให้เห็นความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ในด้านบุญญาธิการและแสนยานุภาพอันยิ่งใหญ่เท่านั้น แต่มีนัยที่ลุ่มลึกกว่านั้น รวมทั้งมีการผสมผสานคติอันหลากหลายเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาใช้ในการพรรณนาเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ด้วย ผู้วิจัยจึงต้องการที่จะศึกษาและพิสูจน์ความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติของลิลิตเรื่องนี้ในบทความนี้

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

บทความนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์ลิลิตพระบรมพุทฺพหยาตราสถลมารคและชลมารคในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ เพื่อตอบคำถามว่าลิลิตเรื่องนี้มีความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติอย่างไร ดีเด่นเพียงไร และเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์ในมิติใดบ้าง

สมมติฐานการวิจัย

ลิลิตพระบรมพุทฺพหยาตราสถลมารคและชลมารค พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส มีการผสมผสานคติต่างๆ เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์มาใช้ในการนำเสนอภาพการเสด็จพระราชดำเนินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ภัทรวายผ้าพระกฐินโดยพระบรมพุทฺพหยาตราได้อย่างมีวรรณศิลป์ ทำให้ลิลิตเรื่องนี้เป็น “วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ” ที่แสดงให้เห็นความยิ่งใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในฐานะธรรมราชา ในฐานะพญาจักรพรรดิราช และในฐานะพระโพธิสัตว์ อย่างชัดเจน

ภูมิหลังเกี่ยวกับลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค

1. ชื่อเรื่อง

พระนิพนธ์เรื่องลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารคนี้มีการเรียกชื่อเรื่องต่างกันไปอย่างหลากหลาย เช่น บนปกของต้นฉบับสมุดไทยดำเรื่องนี้ระบุชื่อเรื่องว่า “โคลงขบวนแห่ภักดิน” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, 2530: [19]) และในบัญชีรายชื่อวรรณคดีของหอสมุดแห่งชาติเรียกชื่อเรื่องนี้ว่า “กระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, 2530: [19]) ต่อมาเมื่อนำวรรณคดีเรื่องนี้มาตีพิมพ์ ฉบับพิมพ์แต่ละเล่มก็ใช้ชื่อเรื่องต่างกันไป เช่น บางฉบับใช้ว่า “ลิลิตกระบวนพยุหยาตราชลมารคและสถลมารค” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539) หรือบางฉบับใช้ว่า “ลิลิตกระบวนแห่พระภักดินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2528)

ผู้วิจัยเห็นว่าชื่อที่เหมาะสมจะใช้เรียกวรรณคดีเรื่องนี้คือ “ลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค” เนื่องจากเป็นชื่อที่สรุปทั้งรูปแบบและเนื้อหาของวรรณคดีเรื่องนี้ได้อย่างครบถ้วนและชัดเจน กล่าวคือ คำว่า “ลิลิต” ระบุประเภทคำประพันธ์ของเรื่องนี้ และคำว่า “กระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค” ระบุเนื้อหาหลักและการเรียงลำดับเนื้อหาที่เริ่มจาก “สถลมารค” ก่อน แล้วตามด้วย “ชลมารค” ได้อย่างถูกต้อง

2. รูปแบบคำประพันธ์

ลิลิตเรื่องนี้แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทลิลิตสุภาพ ประกอบด้วยโคลงสุภาพสลับกับร่ายสุภาพ

3. เนื้อหา

เนื้อหาของลิลิตเรื่องนี้นำเสนอภาพรั้วกระบวนพยุหยาตราทั้งสถลมารคและชลมารคในคราวที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐิน

การจัดเรียงเนื้อหาของลิลิตเรื่องนี้มีความเป็นระบบระเบียบ กล่าวคือ เนื้อหาเริ่มต้นด้วยโคลงบานแพนก 4 บท กล่าวถึงนามกวี มูลเหตุและจุดมุ่งหมาย ในการแต่ง รวมทั้งระยะเวลาในการแต่ง ถัดมาเป็นบทประณามพจน์ที่แต่งด้วยร่าย กับโคลงพรรณนาความรุ่งเรืองของบ้านเมืองและยกพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะกษัตริย์ผู้ทรงธรรม จากนั้นจึงเข้าสู่เนื้อหาของเรื่องซึ่งมี 2 ส่วนตามลำดับคือ เนื้อหาที่พรรณนาภาพกระบวนพยุหยาตราสถลมารค และ เนื้อหาที่พรรณนาภาพกระบวนพยุหยาตราสถลมารค เมื่อจบเนื้อหาในแต่ละส่วน ก็จะมีการสรุปเนื้อหาและจำนวนวัดที่เสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐิน

กระบวนพยุหยาตราสถลมารคที่พรรณนาในลิลิตเรื่องนี้จัดเป็น “กระบวน พยุหยาตราใหญ่” เนื่องจากประกอบด้วย 2 กระบวน คือ กระบวนเสนาทั้ง 4 เหล่า แห่ผ้าไตรพระกฐิน และ กระบวนเสด็จพระราชดำเนินแห่ 4 สายกระบวน² เนื้อหาทั้ง 2 กระบวนนี้มีการพรรณนาภาพและรายละเอียดต่างๆ อย่างชัดเจนและสมบูรณ์ กล่าวคือ กระบวนเสนาทั้ง 4 เหล่าแห่ผ้าไตรพระกฐินประกอบด้วย กระบวนม้า กระบวนรถ กระบวนช้าง และกระบวนพลเท้า ส่วนกระบวนเสด็จพระราชดำเนินแห่ 4 สายประกอบด้วย กระบวนนำเสด็จ กระบวนพระราชยาน กระบวนม้าตามเสด็จ กระบวนรถ และกระบวนพลเดินเท้า

ข้อที่น่าสนใจก็คือ ชื่อม้านับเกือบทุกม้า³ ที่พรรณนาในกระบวนพยุหยาตรา สถลมารคนี้ตรงกับชื่อม้านับที่ปรากฏในจดหมายเหตุซึ่งระบุว่า เป็นชื่อที่ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3

² ถ้าเป็น “กระบวนพยุหยาตราน้อยสถลมารค” จะไม่มีการจัดกระบวนเสนาทั้ง 4 เหล่าแห่ผ้าไตรพระกฐิน แต่จะนำผ้าไตรไปรอรับเสด็จที่วัด จะเฉพาะกระบวนเสด็จ พระราชดำเนินเท่านั้น

³ ในกระบวนม้านับที่พรรณนาในลิลิตนี้ มีเพียงม้าที่ชื่อ “ถกลกายกนก” เท่านั้น ที่ไม่พบชื่อนี้ในจดหมายเหตุ

เล่ม 4, 2530: 51) ได้แก่⁴ วิจารณ์ศรี ศรีสรรพางค์ เกษาลินี ภูมิรัตน์ กำพลพัตร อัญญกต เมฆมาลา เมฆาพิลาต ทิพย์โสภา สุรชาติพย สุยามพรรณ อัญชันโชติ ปัสวหล่ำ ปัทมราช พาหุตา วายุพาหะ ชามพูนาศ สหสังษ์ สันขรศรี ลม้าย แม้นเขียน ราหูจับจันทร์ ขเชียรสมุท ศรีประภาศร วิเวกเวหา ผยองยาตราฟ้า ไหรณ รัตมี ดารินทดารา อัคราฤทธิ กนกภุษา สุริยบรรยงก์ พงษ์เพชรแพรว จารุณรัตน์ หงษ์พิมาน เหมมงคล เขจรจรัส สุพรรณ⁵ จามรมาศ

นอกจากชื่อมำตันแล้ว ชื่อของช่างเผือกบางช่างในกระบวนพยุหยาซึ่งที่ปรากฏในกระบวนพยุหยาตราสถลมารคนี้ก็ตรงกับระวางชื่อช่างต้นที่ปรากฏในจดหมายเหตุซึ่งระบุว่าเป็นชื่อที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์เช่นกัน (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, 2530: 51) ได้แก่ พญามงคลนาคนิทร และ พญามงคลหัตตินิทร ส่วนชื่อช่างเผือกอื่นๆ ในกระบวนที่มีชื่อพระราชนิพนธ์นั้น คงเป็นช่างเผือกที่มีมาตั้งแต่ครั้งรัชกาลก่อนๆ ได้แก่ พระเทพกุญชร พญาเสวตรกุญชร พระบรมฉัททันต์ พระบรมคชลักษณ์ พระบรมไอยรา และพระบรมเอกทันต์

ส่วนกระบวนพยุหยาตราสถลมารคที่พรรณนาในลิลิตเรื่องนี้เป็นการศึกษาพระราชนิพนธ์ต่างครวกันกับกระบวนพยุหยาตราสถลมารคที่เป็นเนื้อหาส่วนต้น กระบวนพยุหยาตราสถลมารคนี้ประกอบด้วย กระบวนหน้าชั้นนอก กระบวนหน้าชั้นใน กระบวนเรือพระราชยาน กระบวนหลังชั้นใน และกระบวนหลังชั้นนอก ในแต่ละกระบวน มีการพรรณนารายละเอียดต่างๆ อย่างชัดเจนและสมบูรณ์ทั้งชื่อเรือ จำนวนเรือ ขนาดเรือ ความงดงามของเรือ ลำดับของเรือหรือลักษณะการจัดกระบวนเรือ ตลอดจนรายละเอียดของขุนนาง ข้าราชการบริวาร และฝีพาย ประจำเรือแต่ละลำ ทั้งจำนวน ตำแหน่ง และการแต่งกาย

⁴ ผู้วิจัยสะกดคำตามต้นฉบับเรื่องลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและสถลมารค (2539) ที่ใช้ในการวิจัย

⁵ มำชื่อ “สุพรรณ” นี้จะหมายถึงมำตันชื่อ “สุพรรณสิงฆาร” ในจดหมายเหตุซึ่งเป็นชื่อพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 3

ข้อที่น่าสนใจก็คือ ชื่อเรือหลายลำที่ปรากฏในลิลิตเรื่องนี้ตรงกับชื่อเรือพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ปรากฏในจดหมายเหตุ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, 2530: 87-91) ได้แก่ *เสด็จคารนสินธุ* *เสด็จยานชลจร* *เข้คนองน้ำ* *จรเข้คำมรร้อง* *อานนท์สมุทร* *พิพัทธชล* *คชสารสินธุ* *คชรำบาญ* *ชาญชลสินธุ* *คำแหงหาญ* *มกรแผลงฤทธิ์* *มกรจำแลง* *สินธุลอยล่อง*⁶ *โตผืนสมุทร* *โตขมังคล์* *อิน* *อสุรปากษ์สมุทร* *อสุรวายุภักษ์* *สุครีพครองเมือง* *พาลีมล้างทวีป* *กระบี่ปราบรอนราพ* *กระบี่ปราบเมืองมาร* *ครุฑเทร็จไตรจักร* *ครุฑเหอรรเห็จ* *เอกไชยเหอรรหา* *เอกไชยหลาวทอง*

กระบวนเรือที่ได้รับการเน้นย้ำอย่างสำคัญ คือ กระบวนเรือพระราชนาน ซึ่งมีเรือไชยเชิญผ้าไตรพระกฐินนำหน้า เรือพระที่นั่งในกระบวนนี้ชื่อว่า “ชลพิमानไชย” ส่วนเรือพระที่นั่งรองชื่อ “เรือเหราข้ามสมุทร” แต่การเสด็จพระราชดำเนินบางวันจะเปลี่ยนไปใช้เรือพระที่นั่ง “มงคลสุบรรณ” และเรือพระที่นั่งรองชื่อ “เรือไชยสุบรรณหงษ์” ชื่อเรือพระที่นั่งทั้ง 4 ลำนี้ปรากฏในจดหมายเหตุว่าเป็นชื่อเรือที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, 2530: 86)

การเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินในสมัยรัชกาลที่ 3 นี้คงจัดขึ้นหลายคราว และถือเป็นพระราชพิธีและพระราชกรณียกิจที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญยิ่ง ดังที่ในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์กล่าวไว้ตอนหนึ่งว่า “ไม่ได้เสด็จพระราชดำเนินไปประพาสที่ใด ตำบลใดเลย เสด็จแต่ฤดูประทานผ้าพระกฐินคราวหนึ่งเท่านั้น...” (พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ, 2506: 353)

การเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราคราวที่บันทึกในลิลิตเรื่องนี้กล่าวว่า วัดที่เสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐิน

⁶ เรือเหรา “สินธุลอยล่อง” นี้ น่าจะหมายถึงเรือเหราชื่อ “ล่องลอยสินธุ” ซึ่งในจดหมายเหตุระบุว่าเป็นชื่อเรือพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 3

โดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคมีทั้งหมด 3 วัด คือ วัดมหาธาตุ วัดพระเชตุพน และวัดราชบูรณะ ส่วนวัดที่เสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคมีทั้งหมด 47 วัด แต่มิได้เสด็จพระราชดำเนินไปทุกวัดภายในวันเดียว หากแต่เสด็จพระราชดำเนินหลายวัน ดังที่กล่าวไว้ในโคลงว่า “ถวายพระกฐินทานช้า เสด็จฝ้ายหลายเวนย” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 139)

ข้อที่น่าสังเกตคือ จากการศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาในลิลิตเรื่องนี้กับจารีกริ้วกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราสถลมารคที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ซึ่งแต่งขึ้นร่วมสมัยกันพบว่า เป็นการเสด็จพระราชดำเนินต่างคราวกัน กล่าวคือ แม้จารีกริ้วกระบวนฯ และลิลิตเรื่องนี้จะพรรณนาการเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคเช่นเดียวกัน แต่ชื่อข้างต้นและตำแหน่งข้าราชการที่กำกับข้างต้นบางข้างมีความแตกต่างกัน เช่น ในจารีกริ้วกระบวนฯ กล่าวถึงชื่อข้างต้นหลายข้างในกระบวนที่ไม่ปรากฏในลิลิต เช่น พลายจักรอำรินทร์ พลายมโนนฤมิตร และ พลายประกายมาศ ส่วนชื่อข้างต้นบางข้างที่ปรากฏตรงกันทั้งในจารีกริ้วกระบวนฯ และในลิลิต ก็พบว่าตำแหน่งข้าราชการที่กำกับข้างต้นนั้นแตกต่างกัน เช่น ข้างต้นชื่อ “เจ้าพระยาปราบไตรจักร” ในจารีกริ้วกระบวนฯ ระบุว่า “หมื่นบาลราชหัวหมื่นตำรวจในฝ่ายซ้าย” เป็นกลางข้าง (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2544: 298) แต่ในลิลิตระบุว่ากลางข้างคือ “หมื่นสิทธิโสม” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 80)

4. มูลเหตุและจุดมุ่งหมายในการทรงพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงกล่าวไว้ในโคลงบานแพนกว่า ทรงพระนิพนธ์ลิลิตเรื่องนี้ตามที่กรมหมื่นไกรสรวิชิตทูลอาราธนา โดยกรมหมื่นไกรสรวิชิตเป็นผู้ “จัดจัดขบวนขบวนมด มอบให้” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 26) คือ เป็นผู้ถวายข้อมูลและรายละเอียดต่างๆ ของการจัดกระบวนพยุหยาตราแต่พระองค์เพื่อทรงใช้ในการทรงพระนิพนธ์

ในโคลงบานแพนท สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ยังทรงกล่าวถึงจุดมุ่งหมายในการทรงพระนิพนธ์ลิลิตเรื่องนี้ด้วยว่า เพื่อพรรณนาแบบแผนกระบวนพยุหยาตรา “บกน้ำ” ให้ “บูรณฉบับ” หรือเป็นฉบับที่สมบูรณ์ และเพื่อ “เสนอพระเกียรติกระษัตริย์สร้าง สืบฟ้าดินตลอดมา” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 26) ซึ่งพระประสงค์เพื่อ “เสนอพระเกียรติกระษัตริย์สร้าง” นี้ เป็นประเด็นที่ผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์ในบทความนี้

5. ระยะเวลาในการแต่ง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงระบุในโคลงบานแพนทว่า ทรงใช้เวลาในการทรงพระนิพนธ์ลิลิตเรื่องนี้ “ปีนับกับกึ่งได้” หรือ 1 ปีครึ่ง และทรงพระนิพนธ์แล้วเสร็จในปีมะโรง จ.ศ.1206 (พ.ศ.2387) (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 26)

ลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารคในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ: การผานคติธรรมราชา คติพญาจักรพรรดิราช และคติพระโพธิสัตว์

จากการศึกษาการนำเสนอภาพพระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารคในลิลิตเรื่องนี้พบว่า มีการนำคติเรื่องธรรมราชา คติเรื่องพญาจักรพรรดิราช และคติเรื่องการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์ มาใช้ในการพรรณนาเพื่อสดุดีพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างเด่นชัด ทำให้ลิลิตเรื่องนี้มีความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่แสดงให้เห็นพระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งในฐานะธรรมราชา ในฐานะพญาจักรพรรดิราช และในฐานะพระโพธิสัตว์ ดังนี้

1. เฉลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 3 ในฐานะธรรมราชา

ลิลิตเรื่องนี้ได้แสดงให้เห็นอย่างแจ่มชัดว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ผู้เป็น “ธรรมราชา” หรือราชาผู้ทรงธรรมในการปกครองแผ่นดินอย่างแท้จริง ดังจะเห็นได้ชัดเจนจากบทประณามพจน์และเนื้อหาหลักของเรื่อง ดังนี้

1) เนื้อหาในบทประณามพจน์ซึ่งประกอบด้วยร้อย 1 บทและโคลง 17 บท ได้เน้นย้ำให้ประจักษ์ชัดถึงพระราชจริยวัตรในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้ทรงตั้งมั่นอยู่ในธรรม กล่าวคือ ในร้อยเกริ่นนำได้สรุป “หัวใจ” ของความเป็นธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจนว่า พระองค์เป็นกษัตริย์ผู้ทรงธรรมในการปกครองแผ่นดิน อันได้แก่ ทศพิธราชธรรม สังคฤหพัสดุ์ และจักรวรรดิวัตร และความทรงธรรมของพระองค์นี้ทำให้ไพร่ฟ้าและอาณาจักรสงบสุขร่มเย็นและเจริญรุ่งเรืองสืบมา ดังที่พรรณนาว่า

“...ถ่องพระสาสนทำนุก เกิดทางยุคก็ทำเนียบ เทียบทศธรรม
ธำรง ทรงสิ่งสังคฤหพัสดุ์ จักรวัตรอรรุ่ง ผดุงแด่ไพร่ให้สุข
ปลุกราษฎรให้ใจเกษม เปรมสมบุรณ์ภูลสวัสดิ์...” (สมเด็จพระ
มหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 28)

จากนั้นโคลงอีก 17 บทที่ตามมา ก็เป็นการพรรณนาขยายความให้เห็นพระราชกรณียกิจและพระราชจริยวัตรในฐานะกษัตริย์ผู้ทรงธรรมของพระองค์ อย่างเป็นรูปธรรม เช่น โปรดฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอาราม ทรงอุปถัมภ์บำรุงเลี้ยงพระสงฆ์ทั่วพระนคร และทรงบริจาคทานและตั้งโรงงานเป็นเนืองนิตย์

การบำเพ็ญธรรมและพระราชกรณียกิจทางพุทธศาสนาของพระองค์นี้ เป็นสิ่งที่ “*ถาก่อนสุดสารขรื่อง*” คือสุดที่จะพรรณนาได้หมด (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 28-31) ดังที่พรรณนาว่า

สมภารภูวนารถเกื้อ	กุศลสรรพ กิจฤ
ร้อยโอจ้อกรำพรรณ	พรำพร้อง
หมิ่นมาศหมิ่นคินวัน	ปีหมื่น หมายถึง
ถาก่อนสุดสารขรื่อง	สิ่งสร้างแสงบุญ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 31)

2) นอกจากบทประณามพจน์แล้ว เนื้อหาหลักของเรื่องก็พรรณนาพระราชกรณียกิจในการเสด็จพระราชดำเนินไป “*ถวายนานกฐิน*” แก่วัดต่างๆ จำนวน

50 วัด ทั้งสถลมารคและชลมารค ก็ถือเป็นการเน้นย้ำและแสดงให้เห็นความเป็นธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยเช่นกัน ในการที่ทรงมีพระราชศรัทธาอันเต็มเปี่ยมและบำเพ็ญพระราชกุศลอันยิ่งใหญ่เพื่ออุทิศถวายเป็นพุทธศาสนาอันถือเป็นธรรมสำคัญประการหนึ่งของการเป็นธรรมราชา

2. เกล็ดพระเกียรติรัชกาลที่ 3 ในฐานะพญาจักรพรรดิราช

นอกจากคติธรรมราชาแล้ว ลิลิตเรื่องนี้ยังแสดงให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระมหากษัตริย์ผู้ทรงบุญญาธิการและแสนยานุภาพอันเกรียงไกรประดุจพญาจักรพรรดิราชผู้ปราบได้ทั้งจักรวาลด้วย

พญาจักรพรรดิราชเป็นกษัตริย์ในอุดมคติทางพุทธศาสนา ในไตรภูมิพระร่วงกล่าวว่า ผู้ที่จะเกิดเป็นพญาจักรพรรดิราชได้จะต้องประพฤติธรรมและสั่งสมบุญกุศลอันยิ่งใหญ่ พญาจักรพรรดิราชมี “รัตนะ” หรือสมบัติคู่บุญบารมี 7 ประการ ได้แก่ กงจักรแก้ว ข้างแก้ว ม้าแก้ว ดวงแก้ว นางแก้ว ขุนคลังแก้ว และขุนพลแก้ว (โอรสแก้ว) ซึ่งเกิดขึ้นจากบุญบารมีที่สั่งสมมาของพระองค์พญาจักรพรรดิราชนี้เป็นทั้งกษัตริย์ผู้ทรงธรรมและมีเดชานุภาพเกรียงไกรปราบได้ทั้งจักรวาล (ไตรภูมิพระร่วง, 2504: 93-143)

เมื่อนำคติเรื่องพญาจักรพรรดิราชมาพิจารณาพระราชพิธีเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราที่พบว่ามีความเชื่อมโยงกันอย่างชัดเจน กล่าวคือ ในไตรภูมิพระร่วงพรรณนาไว้ว่า เมื่อพญาจักรพรรดิราชจะเสด็จไปที่ใด พระองค์พร้อมด้วยรีพลจะเหาะไปในอากาศด้วยอำนาจแห่งกงจักรแก้ว กระบวนทัพของพญาจักรพรรดิราชนั้นยิ่งใหญ่และงดงามมาก แห่แหนห้อมล้อมพระองค์ประดุจ “ดาราการ” ห้อมล้อม “พระจันทร์เจ้า” และมีเสียงพิณพาทย์ดุริยดนตรีดังกึกก้องครืนเครงตลอดเวลาเป็นที่อัศจรรย์ (ไตรภูมิพระร่วง, 2504: 105-106) จากคติดังกล่าวเมื่อนำมาพิจารณากระบวนพยุหยาตราของพระมหากษัตริย์ อันประกอบด้วยรีพลจำนวนมหาศาล ทั้งช้าง ม้า เรือ ไพรพล และขุนนางข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งไทยและต่างชาติ ก็อาจเชื่อมโยงได้ 2 ประการ ประการแรก ความยิ่งใหญ่สง่างามแห่งกระบวนพยุหยาตรานี้เป็นสัญลักษณ์ของกระบวนเสด็จแห่งพญาจักรพรรดิราช

และเป็นเครื่องแสดงพระเดชานุภาพของพระมหากษัตริย์ผู้เปรียบประดุจพญาจักรพรรดิราชนั่นเอง ประการที่สอง องค์ประกอบต่างๆ ในกระบวนพยุหยาตรา ยังอาจถือเป็นสัญลักษณ์แทนสมบัติคู่บุญบารมีแห่งพญาจักรพรรดิราชได้ เช่น ช้างเผือกเป็นสัญลักษณ์ของช้างแก้ว ม้าต้นเป็นสัญลักษณ์ของม้าแก้ว และขุนนางข้าราชการต่างๆ เป็นสัญลักษณ์ของขุนคลังแก้วหรือขุนพลแก้ว นอกจากนี้ไพร่พลที่มีทั้งไทยและต่างชาติ เช่น มอญ พม่า จาม มลายู ก็อาจเป็นสัญลักษณ์แทนแสนยานุภาพของพระมหากษัตริย์ที่สามารถปราบดินแดนต่างๆ ได้ทำนองเดียวกับพญาจักรพรรดิราชที่ปราบได้ทั้งจักรวาล

เมื่อนำคดีดังกล่าวมาพิจารณาลิลิตเรื่องนี้พบว่า การพรรณนาภาพกระบวนพยุหยาตราในลิลิตเรื่องนี้มีความเชื่อมโยงกับคดีเรื่องพญาจักรพรรดิราช และมีนัยในการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพญาจักรพรรดิราชอย่างชัดเจนหลายลักษณะ ดังนี้

1) การใช้คำเรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “เจ้าจักรพาพ” “จอมจักรพรรดิ” หรือ “จอมจักรจตุราทิป”⁷ เป็นการเปรียบพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพญาจักรพรรดิราชผู้ปราบได้ทั้งสี่ทวีปหรือทั่วทั้งจักรวาล⁸ อย่างเด่นชัด ดังตัวอย่าง

ภิญโญยศแผ่ผ่าน	พลสุธา
ตระหลอดทุกแหล่งสิมา	หมื่นไผ่
เจียรจอมจักรจตุรา	ทิปเทียบ ถึงฤ
ต่างแต่งปรักมาศไม้	มอญเกล้าถวายถวัลย์ฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 29)

⁷ หมายถึง ผู้เป็นใหญ่เหนือเกาะหรือทวีปทั้งสี่

⁸ ไตรภูมิพระร่วงกล่าวถึงพระเดชานุภาพของพญาจักรพรรดิราชไว้ตอนหนึ่งว่า “...มีศักดิ์มีศบบริวารเป็นอนเอนอนันต์ไล่ ได้ปราบทั่วทั้งจักรวาลฯ” (ไตรภูมิพระร่วง, 2504: 94)

2) การใช้คำเรียกช้างต้นในโคลงบางบทสื่อแนวคิดเรื่องช้างแก้วของพญาจักรพรรดิราชอย่างชัดเจน เช่น ในโคลงบทที่กล่าวถึงช้างเผือกชื่อ “พระบรมฉัททันต์” กวีใช้คำเรียกช้างนี้ว่า “รัตนาค” ที่แปลว่า ช้างแก้ว หนึ่งในสมบัติคู่บุญบารมีของพญาจักรพรรดิราช และในบทเดียวกันนี้ กวียังกล่าวต่อไปอีกว่าช้างเผือกช้างนี้เป็น “ที่หนึ่ง” ของ “เจ้าจักรพาพ” หรือพญาจักรพรรดิราช อันหมายถึงพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ภาพ “ช้างแก้วของพญาจักรพรรดิราช” เชื่อมโยงกับภาพ “ช้างเผือกของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” อย่างชัดเจน นับเป็นโคลงที่แสดงให้เห็นการนำคติเรื่องพญาจักรพรรดิราชมาใช้ในการพรรณนากระบวนการพยุหยาตราและเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพญาจักรพรรดิราชอย่างโดดเด่นบทหนึ่ง ดังตัวอย่าง

พระบรมฉัททันต์	เสนอนาม พระฤา
บรมฉัททันต์สรพงาม	เลิศแล
ศรีหลากเล่ห์โลดตามพี	ดวงเนตร เสวตรเอย
ทนต์เทียบทองถ้องแท้	พิลาศล้ำเลื่องพรรณฯ
หกศอกสูงเศษขำ	สามอง คลี่แอ
ยลแงงามพิศวง	สุดอ้าง
เสมอสารสมิทธิมิ่ง-	คลออาศน์ อินทร์เอย
ควรคู่พาหะช้าง	ที่หนึ่งเจ้าจักรพาพฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 67)

3) การพรรณนาภาพความสง่างาม คับคั่ง และครึกครื้นของริ้วพลในกระบวนการพยุหยาตราทำนองเดียวกันกับกระบวนการของพญาจักรพรรดิราช กล่าวคือ ในไตรภูมิพระร่วงได้พรรณนาภาพกระบวนการของพญาจักรพรรดิราชไว้ว่า กระบวนทัพของพญาจักรพรรดิราชนั้นยิ่งใหญ่มาก มีริ้วพลแต่งกายงดงามแท้แห่นห้อมล้อมคั้บคั่งสนุกสนาน และมีเสียงพิณพาทย์ดนตรีดังกึกก้องครื้นเครงตลอดเวลา ดังที่พรรณนาไว้ตอนหนึ่งว่า

“องค์พญามหาจักรพรรดิราชนั้นรุ่งเรืองงามดังเดือนเพ็ญบูรณ์แล มีลูกเจ้าเหง้าขุนทั้งหลายที่ไปด้วยเสด็จท่านนั้นก็รุ่งเรืองงามดังตาราการทั้งหลาย อันหอมล่อมเป็นบรืวารพระจันทร์เจ้านั้นแลฯ อันว่าชนทั้งหลายนั้นยินดีตรัสสนุกินสุขสารสำราญบานใจ...แล้วแลร้องก้องขับเสียงพาทย์เสียงพิณไตรสังข์ ทั้งเสียงกลองใหญ่แลกลองรามกลองเล็กแลฉิ่งฉ่าง บัณเฑาะว์เสนาะวังเวง...สัพพัตริยดนตรีอยู่ครั้นเครื่องอลลเวงดังแผ่นดินจะกล่อม...” (ไตรภูมิพระร่วง, 2504: 105-106)

เมื่อพิจารณาการพรรณนาภาพกระบวนพยุหยาตราในลิลิตเรื่องนี้ก็พบว่า มีการใช้ภาษาจินตภาพสื่อให้เห็นภาพความยิ่งใหญ่คึกคักของกองพลและเสียงครึกครื้นของพิณพาทย์ดนตรีในลักษณะเดียวกันกับกระบวนแห่ของพญาจักรพรรดิราช ดังตัวอย่างบทพรรณนากระบวนแห่ข้างตั้ง ดังนี้

“ดับนั้นขบวนข้างตั้ง ตั้งริ้วดูขรตื่น หมื่นขุนตำรวจสนมกรมนอกทั้งซ้ายขวา คณนาฝ่ายละहनาย ทายทรงฉานดำเอนตอนนำพลกลองชนะ...ขวาแขวงสี่สิบทิศ ขนัดฝ่ายซ้ายศรีเขียว นับดูเจ็ดยั้งอ้าง สองตราบข้างรายเรียง ประโคมเสียงพรรพุก กีก้องศัพทครั้นเครื่อง...ตุ้มปี่เทรอตสักระหลาด ลำดับสรรพาทไพเราะหลวง ปวงแดรฟรังฟรังผ่าย ซ้ายขวาข้างละสิบทิศ ถัดพลเทิดเตรรอน ขวาซ้ายสรหลอนเทียมเท่า เหล่าพลสังข์สองตนจรดลโดยตันขนัด...” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 53-54)

จากตัวอย่างที่กล่าวมาทั้งสามประการข้างต้นจะเห็นได้ว่า คติเรื่องพญาจักรพรรดิราชเป็นคติสำคัญประการหนึ่งในลิลิตเรื่องนี้ที่ใช้ในนำเสนอภาพความยิ่งใหญ่ของกระบวนพยุหยาตราและสฤติพระเดชาานุภาพของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. เณลิมพระเกียรติรัชกาลที่ 3 ในฐานะพระโพธิสัตว์

การพรรณนาภาพการเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยกระบวนพยุหยาตราในลิลิตเรื่องนี้ไม่เพียงแต่สัมพันธ์กับคตินิยมราชาและคติพญาจักรพรรดิราชดังกล่าวข้างต้นเท่านั้น แต่ยังมีความเชื่อมโยงกับคติการบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์อย่างเด่นชัด และมีส่วนในการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในฐานะพระโพธิสัตว์ผู้กำลังสั่งสมและบำเพ็ญบารมีเพื่อตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต ดังนี้

1) การเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระโพธิสัตว์เริ่มปรากฏตั้งแต่ในบทประณามพจน์ ดั่งมีโคลงบทหนึ่งพรรณนาว่า “สมภารสมโพธิ” ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น “พัน รำพรรณ” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 29) อันหมายความว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสั่งสมและบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้ามาอย่างยาวนานและมากเกินกว่าจะพรรณนาได้

2) ลิลิตเรื่องนี้ยังได้สรรเสริญการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐินของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เป็นการสั่งสมและบำเพ็ญบารมีของพระโพธิสัตว์เพื่อการบรรลุพระโพธิญาณเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต เช่น ในโคลงที่สรุปการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราสถลมารค ปรากฏคำเรียกพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “สัมพุทธพงษ์” อันหมายถึง ผู้ที่อยู่ใน “พุทธวงศ์” หรือวงศ์แห่งพระพุทธเจ้า หรือก็คือพระโพธิสัตว์ ทั้งยังพรรณนาขยายความต่อว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวผู้เป็น “สัมพุทธพงษ์” นี้เสด็จ “บาราศุดิตฟากฟ้า” มาสู่แผ่นดิน คือ เสด็จมาจากสวรรค์ชั้นดุสิต อันเป็นสวรรค์ชั้นที่ตามคติพุทธศาสนาเชื่อว่าเป็นที่สถิตของพระโพธิสัตว์ผู้ที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาล ดังที่พรรณนาว่า

จึงจอมจักรพรรดิผู้	สัมพุทธ- พงษ์เอย
เสวยภพแผ่นอุท-	ธยศหล้า
คือองค์ธรรมกกุฏ	ดิลกโลกย์ แลฤา
บาราศดุษิตพากฟ้า	เสด็จดาวแดนไผทฯ
(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 101)	

การเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นพระโพธิสัตว์ผู้กำลังบำเพ็ญบารมีได้รับการเนนย้าอีกครั้งในโคลงที่สรุปการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราชลมารค โคลงดังกล่าวพรรณนาว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง “สำเค็ญพระกาย” อย่างยิ่งในการเสด็จพระราชดำเนินถวายผ้าพระกฐินถึง 47 วัด แต่ก็มีได้ทรงย่อท้อ ด้วยมีพระราชศรัทธาเปี่ยมล้นและพระราชปณิธานแน่วแน่ “หน่วงน้อมพุทธุมฺมิ” คือการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าเพื่อโปรดสรรพสัตว์ให้พ้นจากวัฏสงสาร ดังนี้

อวาศฝ่ายน้ำนับ	เนกหลาย
สี่สิบเจ็ดประมาณหมาย	มากด้าว
สำเค็ญพระกายวาย	หวังโพธิ์
เพราะพระไทยท่านนำ	หน่วงน้อมพุทธุมฺมิ
ปองโปรดชคณสัตว์สิ้น	สบสกล
เสวยวิมุตติมรรคผล	ผ่องแผ้ว
มละโยคโอฆเวียนวน	วัฏเขตร ข้ามแฮ
ลูแหล่งคิวไลายแคล้ว	คลาศห้วงสงสาร

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 139)

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจะเห็นว่า ลิลิตเรื่องนี้มีการผลานคติอันหลากหลายในการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งคติธรรมราชา คติพญาจักรพรรดิราช และคติพระโพธิสัตว์ ทำให้พระเกียรติคุณของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นที่ประจักษ์ชัดและหลอมรวมความเป็นกษัตริย์ในอุดมคติทางพุทธศาสนาในมิติต่างๆ เข้าไว้ด้วยกันอย่างชัดเจน

วรรณศิลป์แห่งการเฉลิมพระเกียรติ

ในลิลิตกระบวนพยุหยาตราสถลมารคและชลมารค

การนำคติเรื่องธรรมราชา คติเรื่องพญาจักรพรรดิราช และคติเรื่องพระโพธิสัตว์มาใช้ในการพรรณนาเนื้อหาเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในลิลิตเรื่องนี้ทำได้อย่างมีวรรณศิลป์หรือมีศิลปะอย่างยิ่ง ดังจะอธิบายต่อไปนี้

1) การผสมคตินิเวศธรรมราชา คติเรื่องพญาจักรพรรดิราช และคติเรื่องพระโพธิสัตว์ ในลิลิตเรื่องนี้มีความกลมกลืนงดงามและลำดับความได้อย่างสอดคล้องกับเนื้อหาในแต่ละช่วง ดังนี้

เนื้อหาช่วงที่เป็นบทประณามพจน์เน้นพรรณนามิติความเป็นธรรมราชาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน โดยพรรณนาให้เห็นความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงตั้งมั่นอยู่ในธรรมของพระราชชาติ ตลอดจนแจกแจงพระราชจริยวัตรและการบำเพ็ญพระราชกรณียกิจต่างๆ ในทางพุทธศาสนาของพระองค์ การเน้นภาพความเป็นธรรมราชาในเนื้อหาตอนเปิดเรื่องนี้เน้นว่ามีความเหมาะสมเนื่องจากการนำเสนอภาพกว้างหรือภาพโดยรวมให้ประจักษ์ก่อนว่าพระมหากษัตริย์พระองค์นี้ทรงปฏิบัติและตั้งอยู่ในธรรมเป็นเนืองนิตย์มาช้านานแล้ว ก่อนที่จะเจาะเข้าสู่เนื้อหาหลักที่จะกล่าวเฉพาะการถวายผ้าพระกฐินซึ่งเป็นหนึ่งในการบำเพ็ญพระราชกุศลที่สำคัญและยิ่งใหญ่

เนื้อหาช่วงที่เป็นการพรรณนาภาพกระบวนพยุหยาตราทั้งสถลมารคและชลมารคเน้นย้ำมิติความยิ่งใหญ่จุดพญาจักรพรรดิราชของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น ใช้คำเรียกที่หมายถึงพญาจักรพรรดิราชหลายครั้ง เปรียบช้างต้นเป็นช้างแก้ว และพรรณนาแสนยานุภาพอันยิ่งใหญ่และครึกครื้นของกระบวนพลท่านองเดียวกับกระบวนแห่ของพญาจักรพรรดิราช การเน้นคติเรื่องพญาจักรพรรดิราชในเนื้อหาส่วนนี้นับว่าเหมาะสม เนื่องจากองค์ประกอบต่างๆ ของกระบวนพยุหยาตราสอดคล้องและเอื้อแก่การเชื่อมโยงกับคุณสมบัติและลักษณะของพญาจักรพรรดิราช เช่น ช้าง ม้า รั้วพลต่างๆ ในกระบวนพยุหยาตราสอดคล้อง

กับคดีเรื่อง ช้างแก้ว ม้าแก้ว ขุนพลแก้ว ตามคดีพญาจักรพรรดิราช ทำให้ภาพความสง่างามน่าเกรงขามของกระบวนพยุหยาตราโตดเด่นมีพลังยิ่งขึ้น

ส่วนเนื้อหาช่วงที่เป็นการสรุปการเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราทั้งสถลมารคและชลมารคได้เน้นย้ำมิติความเป็นพระโพธิสัตว์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวอย่างชัดเจน เนื่องจากเป็นช่วงที่สรุปว่าพระองค์เสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินจำนวนกี่วัดและมีวัดใดบ้าง การนำคติพระโพธิสัตว์เข้ามาเชื่อมโยงเพื่อสรุปว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินแก่วัดต่างๆ ทั้งทางบกและทางน้ำเป็นหนึ่งใน การสั่งสมและบำเพ็ญบารมีเพื่อการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านี้ มีนัยสำคัญหลายประการ ประการแรก เป็นการเน้นให้เห็นความสำคัญและความยิ่งใหญ่ของการบำเพ็ญพระราชกุศลถวายผ้าพระกฐิน ประการที่สอง การนำเสนอว่าการเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินทั้งทางบกและทางน้ำเป็นสิ่งที่ทำได้ยากและ “สำเค็ญพระกาย” อย่างยิ่งนี้ เป็นการสื่อปรัชญาว่า การสั่งสมบำเพ็ญบารมีเพื่อจะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้านั้นเป็นสิ่งที่ยากยิ่งและต้องมีศรัทธาอันแน่วแน่เท่านั้นจึงจะทำได้สำเร็จ และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ที่มีพระราชศรัทธาเต็มเปี่ยม สามารถบำเพ็ญบารมีนี้ได้สำเร็จ ประการที่สาม การกล่าวถึงการตั้งพระราชปณิธานเป็นพระพุทธเจ้าเมื่อเสด็จถึงปลายทางหรือสิ้นสุดการเสด็จพระราชดำเนินทั้งทางบกและทางน้ำนี้ ในแง่หนึ่งอาจเป็นการสะท้อนปรัชญาสำคัญทางพุทธศาสนาว่า การบรรลุพระโพธิญาณหรือการนิพพานเป็น “ปลายทาง” หรืออุดมคติที่สำคัญที่สุดที่พึงตั้งมั่นและไปให้ถึง

อาจกล่าวได้ว่า ความเป็นธรรมราชา พญาจักรพรรดิราช และพระโพธิสัตว์ ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในลิลิตเรื่องนี้ปรากฏอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน งดงาม และสอดคล้องกับเนื้อหาในแต่ละช่วงตอนและมีส่วนเสริมซึ่งกันและกัน กล่าวคือ แสดงให้เห็นว่า ธรรมราชาพระองค์นี้มีพระบุญญาธิการและแสนยานุภาพทางโลกที่ยิ่งใหญ่ดังเช่นพญาจักรพรรดิราช ขณะเดียวกันก็กำลังสั่งสมและบำเพ็ญบารมีอันยิ่งใหญ่เพื่อเตรียมพร้อมสู่การบรรลุอุดมคติสูงสุดทางพุทธศาสนา คือ การตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าและช่วยเหลือสรรพสัตว์ให้พ้นทุกข์

2) การใช้สำนวนภาษาในการพรรณนาภาพความยิ่งใหญ่ของกระบวนพยุหยาตราและสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระมหากษัตริย์เรื่องนี้มีความดีเด่นงดงาม เกิดจินตภาพ เช่น การใช้ถ้อยคำพรรณนาเสียงอันครึกครื้นกึกก้องของดนตรีในกระบวน การใช้ถ้อยคำพรรณนาความคับคั่งของริ้วท่งทางบกและทางน้ำ และการใช้ถ้อยคำพรรณนาการเคลื่อนไหวหรือเคลื่อนที่อย่างพร้อมพรั่งและมีชีวิตชีวาของกระบวนพลและองค์ประกอบต่างๆ ในกระบวน ดังตัวอย่างในตาราง

คำจินตภาพแสดงเสียงอันกึกก้องของริ้วพลหรือเสียงดนตรีในกระบวน

เช่น ประโคมโหมเร้า ชร้องเสียงผลาน นฤนาทก้อง ชร้องเสียงรตม กงรถกึกก้อง กึกก้องศัพทครื้นเครง เป่าแปล้น

คำจินตภาพแสดงความคับคั่งของริ้วท่งทั้งทางบกและทางน้ำ

เช่น แลสรหล่ายสรหล้าง สรหลมสรหลอน ถับถัดชนัดอาชา รเบียบริ้วทิวสกล ชนัดริ้วทิวเรียง และริ้วรายเรียง ชนัดพล ชนัดริ้วเรียงรัน ดับอัศตรตื่นม้า เดอนดับ โดยชนับ รเบียบริ้วรายเรียง เนืองริ้วทิวเรียง ดุสรพรั่งพร้อม รตมแห่นแห่แลสลอน ได้สกลหลามแหล่ พรั่งพร้อมพยุพล แห่สรพรั่งหลังหน้า ชนัดแห่ เพียบอรรณพนักที่ยัดเยียดเบียดเสียดสลาย ตั้งริ้วดูขรตื่น เดอนตื่นพื้นสกล คับคั่งพล้งพลหลาม แสนล้ำสรแสนยา

คำจินตภาพแสดงการเคลื่อนไหวหรือเคลื่อนที่อย่างพร้อมพรั่ง และมีชีวิตชีวาของกระบวนพลหรือองค์ประกอบต่าง ๆ ในกระบวน

การเดินของม้า เช่น เหยะย่าง พยศเต็น ยাত্রย้าย ยাত্রมยอง เยื้องย่องว่อง ฝีเท้า ย่างเยื้อง ย่างเต้าไต่ตาม เต้าตามกัน โดดเต็นแผ่นมยอง

การเดินของช้าง เช่น ถับถับขยับย่าง เบื้องบาทย้ายผายยัง ค่อยคล้อยคลอตาม ไต่ไคลซำซำ เหย่าเหย่าเต้า ไยไยไคลบทย้าย ยাত্রเยื้องบาทสเทิน จดเท้าเทาดตาม ถับถับถึฝีเท้า ย้ายบาทยাত্রเหย่า ย้ายยাত্রเต้า

การเดินของพลเท้า เช่น คลี่ไคลไต่ตามทาง ชนัดเต้าตามสกล เดอนแห่นเดอน แห่ย้าย ขยับย่างเท้า โยกย้ายขย่อนยล ผายเยื้องยাত্র

การสับัดของธงหรือพุทที่ผูกปลายอาวุธ เช่น ยาบย้ายปลายปลิว สบัตปลาย
ปลุกปลิวยาบ สบัตโบกย้าย สลัดเฟื่องเพื่อย ยาบย้ายยลไสว

การแกว่งไกวหรือถืออาวุธของไพร่พล เช่น มือไกวกวัด ธนูเงียดเงื้อ แบก
ตระแบงเงื้อขวานปลาย ไกวหอกชู เกลองหัดถักระวัดขวาน เงื้อง่าขวานเทอด
กุมกระบี่เสโล่ห์ ง่าเงื้อ ง่าง้าวกราย ไกวแวงแกว่งโดยลบบอง

การเคลื่อนของเรือเช่น เลื่อนผ้าย ลอยล่องท่องอุทกกว้าง คู่คล้ายคลอเคียง
คล้ายเคลื่อน คู่คล้ายลอยเคียง เคลื่อนแคล้วคลาขวาน

การกระดกของคลื่นในน้ำ เช่น คลื่นฟุ้งฟองฟอย เฟื่องพินพุ่มพอง คลื่นคลั่ง ถัง
อุทกท้น

นอกจากนี้เด่นด้านการใช้คำจินตภาพที่สื่อภาพความยิ่งใหญ่ในมิติต่างๆ
ของกระบวนพยุหยาตราอันเชื่อมโยงสู่การเฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์แล้ว
ลิลิตเรื่องนี้ยังสรรคำเพื่อสื่อพระเกียรติคุณและพระราชศรัทธาอันแน่วแน่ในทาง
ศาสนาของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างงดงามและมีพลังด้วย ดัง
ตัวอย่างโคลงบทนี้

อวาศฝายน้านับ	เนกหลาย
สีสิบเจ็ดประมาณหมาย	มากด้าว
ลำเค็ญพระกายวาย	หวังโพธิ์
เพราะพระไทยท่านนำ	หน่วงน้อมพุทภูมิฯ

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, 2539: 1391)

โคลงข้างต้นมีการสรรคำที่ทำให้ประจักษ์ถึงพระราชปณิธานอันแน่วแน่
และพระราชศรัทธาอันเต็มเปี่ยมของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อ
พระพุทธศาสนาและการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าได้อย่างกระชับและมีพลังอย่างยิ่ง
เช่น คำว่า “หวังโพธิ์” ที่หมายถึง หวังพระโพธิญาณ เป็นคำที่สั้นกระชับแต่สื่อ
ความหมายหนักแน่นชัดเจน หรือคำว่า “ลำเค็ญพระกายวาย” ก็เป็นการใช้คำน้อย
แต่สื่อความได้อย่างทรงพลังว่า พระองค์ทรงตรากตรำพระวรกายอย่างหนักหนา
สาหัสในการเสด็จถวายผ้าพระกฐินวัดต่างๆ ถึง 47 วัด จน “พระกาย” แทบจะ

“วาย” หรือคำว่า “ห้าว หน่วง น้อม” นอกจากเล่นเสียงสัมผัสพยัญชนะไพเราะแล้วยังสื่อถึงพระราชปณิธานของพระองค์อย่างชัดเจนว่าทรงมุ่งมั่นปรารถนา “ห้าว” “หน่วง” และ “น้อม” ถึงพระโพธิญาณอย่างแท้จริง

บทสรุป

การเสด็จพระราชดำเนินโดยกระบวนพยุหยาตราถือเป็นราชประเพณีสำคัญที่สะท้อนให้เห็นความรุ่งเรืองและแสนยานุภาพของสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐิน ซึ่งเป็นการหลอมรวมความยิ่งใหญ่ของพระมหากษัตริย์ทั้ง “ทางโลก” และ “ทางธรรม” ไว้ด้วยกัน คือแสดงให้เห็นทั้งพระเดชานุภาพทางการทหารและพระราชศรัทธาอันแรงกล้าที่มีต่อพุทธศาสนา นำสังเกตว่าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินไปถวายผ้าพระกฐินโดยกระบวนพยุหยาตราไว้หลายแห่ง ทั้งในจารึกวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามและในลิลิตกระบวนพยุหยาตราสกลมารคและชลมารค ซึ่งเป็นการเสด็จพระราชดำเนินต่างคราวกันด้วย สะท้อนให้เห็นว่าพระราชพิธีนี้มีความสำคัญอย่างยิ่งในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 3

ผลการศึกษาลิลิตกระบวนพยุหยาตราสกลมารคและชลมารคพระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ทำให้ประจักษ์ว่า ลิลิตเรื่องนี้ไม่เพียงเป็นวรรณคดีเอกที่มีคุณค่าในฐานะวรรณคดีบันทึกภาพพระราชพิธีบันทึกแบบแผนกระบวนพยุหยาตราได้อย่างละเอียดลออสมบูรณ์เท่านั้น แต่ยังมีคุณค่าในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติด้วย

ในฐานะวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติ ลิลิตเรื่องนี้ผสมผสานคติต่างๆ เกี่ยวกับความเป็นกษัตริย์ในอุดมคติทางพุทธศาสนามาใช้ในการพรรณนาและ “เสนอพระเกียรติพระชาติ” คือ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างแยบคายและมีวรรณศิลป์ โดยนำเสนอให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็น “ธรรมราชา” ผู้ทรงตั้งมั่นอยู่ในธรรมทางพุทธศาสนา มีพระบุญญาบารมีและพระเดชานุภาพ

ยิ่งใหญ่ดุจ “พญาจักรพรรดิราช” อันประจักษ์ได้ชัดจากกระบวนพยุหยาตรา และเป็น “พระโพธิสัตว์” ผู้กำลังสั่งสมและบำเพ็ญบารมีอันยิ่งใหญ่เพื่อการบรรลุพระโพธิญาณและนำพาสรรพสัตว์ข้ามพ้นสังสารวัฏในภายภาคหน้า

อาจกล่าวได้ว่า ความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติของลิลิตเรื่องนี้ ประกอบสร้างขึ้นจากเนื้อหาทางประวัติศาสตร์ที่เป็นเรื่องการพระราชพิธี ผสานเข้ากับคติแนวคิดต่างๆ เกี่ยวกับกษัตริย์ในอุดมคติ และนำเสนอได้อย่างงดงามมีวรรณศิลป์ ทำให้ลิลิตเรื่องนี้เป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติที่มีลักษณะโดดเด่นต่างไปจากวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติทั่วไป คือ มิได้เฉลิมพระเกียรติพระมหากษัตริย์โดยตรงหรือผ่านการเล่าวีรกรรมด้านการสงคราม แต่กลับสรรเสริญพระเกียรติพระมหากษัตริย์ผ่านการบันทึกภาพพระราชพิธีอย่างแบบยล น่าสังเกตว่าบทพระนิพนธ์เรื่องอื่นๆ บางเรื่องในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ก็มีลักษณะหรือการประกอบสร้างคล้ายลิลิตเรื่องนี้ด้วย เช่น เรื่องโคลงตันปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ก็นำเรื่องทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับการ “ปฏิสังขรณ์วัด” ตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมาพรรณนาอย่างละเอียดและมีนัยในการเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเช่นกัน นับเป็นการสร้างมิติใหม่ให้แก่วรรณคดีเฉลิมพระเกียรติของไทยอีกเรื่องหนึ่ง

การศึกษาความเป็นวรรณคดีเฉลิมพระเกียรติของลิลิตเรื่องนี้จึงสะท้อนให้เห็นพระอัจฉริยภาพของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทั้งในฐานะปราชญ์และในฐานะกวีอย่างแท้จริง

เอกสารอ้างอิง

ก่องแก้ว วีระประจักษ์ และนิยะดา ทาสุนันท์, รวบรวมและเรียบเรียง. 2531.

กระบวนพยุหยาตรา: ประวัติและพระราชพิธี. กรุงเทพฯ: หอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร.

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 2. 2530. รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหาสมณเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2530.

จดหมายเหตุ รัชกาลที่ 3 เล่ม 4. 2530. รัฐบาลในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชจัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหาสมณเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2530.

ไตรภูมิพระร่วง. 2504. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพฯ: ศิลปาบรรณาการ.

นิพนธ์ ทิพย์ศรีนิมิต. 2523. การศึกษาเชิงวิเคราะห์ลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราฯ พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิยะดา เหล่าสุนทร, บรรณาธิการ. 2544. ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ: คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. 2539. ลิลิตกระบวนพยุหยาตราฯ ชลมารคและสถลมารค. พิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส 9-10-11 ธันวาคม 2539.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. 2528. ลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 2506. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

สุปานี พัดทอง. 2551. “ลิลิตกระบวนแห่งพระกฐินพยุหยาตราทั้งทางสถลมารคและชลมารค: ‘เสนอพระเกียรติกระษัตริย์สร้าง สืบฟ้าดินเฉลิม’.” วารสารไทยศึกษา 4, 1 (กุมภาพันธ์-กรกฎาคม): 142-175.